

De Goudse horizon verruimd

Veranderingen in de herkomst van Goudse bruiden en bruidegoms

FRANS VAN POPPEL EN PETER EKAMPER

Partnerkeuze: geografische aspecten

Voor mannen en vrouwen die zich op de relatiemarkt begeven is de afstand tot de partner nog steeds een punt van overweging. Een blik op de contactadvertenties uit de rubriek *Kennismaking* van *NRC Handelsblad* wijst uit dat het blikveld van de zoekenden sterk uiteen kan lopen:

‘Vrouw, lastig, slank en het aanzien meer dan waard. (...) Zoekt een (...) man met humor (...) liefst op loopafstand van het Concertgebouw.’

‘Omgeving Gorkum. Vrouw (...) zou graag serieuze man ontmoeten van gelijke leeftijd of iets jonger voor lat relatie.’

‘Waar in Overijssel is een man van 60+ met wie ik kan toveren, verwonderen, stilvallen, knipogen, delen, (misschien pianospelen) en opnieuw beginnen?’

‘50-jarige watervrouw (...) wonend in het oosten van het land, daardoor weinig in de gelegenheid kennis te maken met beslist besch. Heer die gevoel voor humor heeft (...):¹

De geografisch inperking staat in deze advertenties niet alleen voor een gemakkelijke bereikbaarheid, ze drukt minstens zo sterk een voorkeur voor culturele of emotionele nabijheid uit. Een voorkeur voor ruimtelijk nabije en daardoor gekende huwelijkspartners valt ook uit oude volksspreuken en zegswijzen af te leiden. Spreuken als ‘Wie als die vrijt, te verre vliegt, die wort bedrogen of bedrieght’, ‘Vrijers die van verre komen, zijn te schromen’ en ‘Mit noaberkinjer en noaberrinjer is me neit gauw bedroge’ benadrukken dat men het belangrijk vond dat men zich bij de keuze van de huwelijkspartner ook door ruimtelijke nabijheid liet leiden.²

De neiging van mensen om een huwelijkspartner te kiezen die tot de eigen sociale klasse behoort, dezelfde godsdienst aanhangt, of uit dezelfde regio afkomstig is, wordt door sociologen als (sociale, religieuze, geografische) endogamie of homogamie betiteld. Verschillende studies hebben ook voor Nederland het bestaan van geografische endogamie aangetoond.³ Uitvoerige studies werden vooral verricht voor de negentiende eeuw. Meurkens deed een poging de veranderende horizon van de huwenden in de Brabantse Kempen te analyseren, terwijl Van Poppel de geografische kant van de partnerkeuze van huwenden uit Delft en Arnhem ver-

geleek en Kok dat voor Zeeland deed.⁴ Uit deze onderzoeken bleek dat in de loop van de negentiende eeuw grote veranderingen in de partnerkeuze optraden; deze veranderingen waren echter sterk plaatsgebonden en varieerden al naar gelang de sociale laag van de bevolking.

De mate waarin van geografische homogamie sprake is wordt door een samenspel van factoren bepaald. De belangrijkste daarvan zijn de uitgesproken voorkeuren van huwelijkskandidaten en de kansen die huwbare mannen en vrouwen hebben om met partners uit bepaalde regio's wel en met andere niet in contact te komen.⁵

Waar het gaat om voorkeuren voor partners uit de eigen regio zijn niet zozeer de sociaal-economische kenmerken (opleiding, inkomen) van belang als wel de 'culturele' kwaliteiten van de partner. Cultureel gezien bestaat er een voorkeur voor partners met identieke opvattingen omtrent huwelijk en gezin, religie en vrijetijdsbesteding, en met gedeelde taal en dialect, levenservaringen et cetera. Een dergelijke voorkeur stimuleert tot de keuze van een partner uit de eigen gemeenschap of in elk geval uit een regio die in cultureel opzicht verwant is. Immers, over de achtergrond van een partner uit de eigen gemeenschap en over die van zijn of haar familie bezit men meer kennis én het is in dit geval niet te gewaagd ervan uit te gaan dat de partner dezelfde opvattingen en gewoonten heeft: *wie van verre komt, heeft goed liegen*. De voorkeur voor gekende partners met hun gewenste overeenkomstige kenmerken vertaalde zich in historische samenlevingen soms in sterke weerstand tegen mannen of vrouwen van buiten de gemeenschap die op zoek waren naar een partner. Omdat de zichtbaarheid van dergelijke buitenstaanders door afwijkende kleding, dialect, zeden en gewoonten relatief groot was, had deze weerstand ook meer kans op expressie. De norm was dat iedereen in eigen water hoorde te vissen; wanneer iemand uit een ander dorp voor een meisje kwam moest de betrokkene tenminste aan de jonge jongens verlof vragen en hen trakteren, maar vaak hadden dezen hem voortijdig al een pak slaag gegeven of in een sloot geschopt.⁶ Bij zo'n schermutseling werd in Drenthe nog in 1946 een jongeman om het leven gebracht. Een dergelijke afgedwongen endogamie was overigens niet zomaar een uiting van lokaal patriottisme: er waren wel degelijk belangen mee gediend. Erfenissen bleven erdoor binnen het dorp en het aantal huwbare meisjes werd ermee veilig gesteld.⁷

De voorkeur voor een partner van binnen de gemeenschap was echter ook van meer banale factoren afhankelijk. Men trouwde veelal met iemand uit het eigen sociale en religieuze milieu. Partners die aan deze criteria voldeden vond men eerder op familiefeestjes, in het gezelschapsleven, de kerk en in het netwerk van familie en vrienden. Deze sferen waren toch sterk lokaal georiënteerd.

ADVERTENTIE.

Een FATSOENLIJK JONGMENSCH van de *P. G.*, niet ver buiten deze Stad woonachtig, een goed bestaan hebbende, maar door menigvuldige bezigheden verhinderd met de schoone sexse in aanraking te komen, wenschte langs dezen thans meer gebruikelijken weg, in kennis te komen met een MEISJE tusschen de 20—30 jaren oud, zacht van humeur en goed uiterlijk, om bij nadere kennismaking een Huwelijk aan te gaan.

Om de genoegens des levens te vermeerderen, zoude het aangenaam zijn, indien eenige middelen werden aangebragt.

Adres: Bureau dezer Courant onder lett. A . . . R. Brieven *franco*. Ongeteekende brieven komen niet in aanmerking. — Van de stiptste geheimhouding kan men verzekerd zijn.

Huwelijksadvertentie
uit het Goudse weekblad
Goudsch Kronijkske,
17 april 1851
Collectie Streekarchief
Hollands Midden

Huwelijken met een partner van binnen of buiten de regio zijn ook afhankelijk van de mogelijkheden om met partners in contact te komen en te blijven. Van groot belang was dat vrijages op afstand lastiger waren, omdat verbindingen slecht waren en de vervoersmogelijkheden beperkt. Voor het merendeel van de mensen in de preïndustriële periode was de geografische reikwijdte van hun dagelijkse activiteitenpatroon maximaal enkele kilometers, vaak minder, met incidenteel een wat langere tocht. Wie dagelijks voor werk een afstand moest overbruggen, kon zich gelet op de vaak lange werkdagen niet permitteren daar langer dan een uur over te doen. Dat betekende te voet een afstand van vijf kilometer. Marktplaatsjes lagen in Nederland zelden meer dan 25 kilometer van elkaar af zodat men door een bezoek aan een dergelijke plaats – die vaak ook als ontmoetingscentrum functioneerde – ook niet meer dan tien of twaalf kilometer van de woning verwijderd raakte. Deze afstand kon met een markt- of beurtveer worden afgelegd, of met een eigen hondenkar of paard en wagen in anderhalf of twee uur.⁸ Plaatsen binnen een straal van vier tot vijf uur gaans waren nog gemakkelijk bereikbaar en leverden voor een vrijage geen grote problemen op. Die waren er wel als de partner verder weg woonde. Ervan uitgaande, dat de meeste mensen te voet gingen of met vervoersmiddelen waarmee ze niet veel harder opschoten, konden mensen maximaal twintig kilometer afleggen om elkaar te ontmoeten en nog dezelfde dag in de eigen woonplaats

terug te keren. Wie trouwde met iemand van verder weg kon vóór het huwelijk slechts met de partner contact houden als men in de buurt overnachtte.

De grens van twintig of dertig kilometer had niet alleen praktische maar ook symbolische betekenis. Gemeenschappen die zo ver van de eigen woonplaats verwijderd waren wekten geen gevoelens van bekendheid en vertrouwdheid meer op: dorpen waren veelal drie tot zeven kilometer van elkaar verwijderd en wanneer men een afstand van 25 tot dertig kilometer aflegde betekende dat over het algemeen dat men de gordel van min of meer vertrouwde gemeenschappen verliet en een omgeving betrad waarmee men minder bekend was.⁹

In de afgelopen eeuwen heeft zich in Nederland een aantal veranderingen voorgedaan die grote consequenties hebben gehad zowel voor de door culturele voorkeuren als voor de door contactmogelijkheden bepaalde geografische homogamie. Veel van de beperkingen die voorheen remmend werkten op de keuze voor een partner van buiten de eigen gemeenschap hebben daardoor hun betekenis verloren. In de afgelopen eeuw is Nederland in cultureel opzicht steeds meer een eenheid geworden. Lokale dialecten verloren hun betekenis, lokale zeden en gewoonten verdwenen en daardoor verminderde de 'zichtbaarheid' van het feit dat personen van elders afkomstig waren. Moderne massamedia en politieke en economische integratie leidden tot een steeds sterkere vervlechting, zowel in emotionele als cognitieve zin van regio's en hun bewoners en daardoor tot culturele homogenisering. De mate waarin men aangewezen is op gezin en familie is sterk afgenomen en het belang van religieuze homogamie bij de keuze van een partner is sterk verminderd. Culturele differentiaties doen zich nog wel voor, maar deze missen steeds vaker hun regionale achtergrond.¹⁰ Deze ontwikkelingen leidden ertoe dat personen uit andere regio's steeds minder tot vreemden werden en eerder als huwelijkspartner in aanmerking kwamen. Ook de mogelijkheden van jongeren om potentiële partners uit een andere regio te ontmoeten zijn in de afgelopen eeuw structureel toegenomen. Er heeft een enorme verbetering plaatsgevonden van de transportnetwerken voor fysieke verplaatsing en van de netwerken voor andere vormen van communicatie (telegraaf, telefoon, postverkeer). De inkomensverbetering maakte een intensiever gebruik van deze netwerken mogelijk. De geografische reikwijdte van het dagelijkse activiteitenpatroon nam enorm toe door de stijging van de onderwijsparticipatie op secundair en tertiair niveau, de grotere woon-werkafstanden (pendelarbeid en forensisme), de vervulling van de dienstplicht, de enorme uitbreiding van de vrije tijd en de bijbehorende uitjes, vakanties en vrijetijdsactiviteiten et cetera. De kansen op contact met potentiële huwelijkspartners uit andere regio's en de mogelijkheden deze contacten te onderhouden zijn daardoor sterk toegenomen.

De vraag is in hoeverre deze economische, culturele en sociale veranderingen ook op de voorkeur voor een huwelijkspartner uit de eigen regio van invloed zijn geweest. Van belang is ook of deze veranderingen afhankelijk waren van de positie

van de betrokkenen in de sociale structuur. Uit hedendaags onderzoek blijkt dat er een duidelijke samenhang bestaat tussen het sociaal-economisch niveau en de geografische reikwijdte van gebiedskennis. Mensen van bescheiden komaf beschikken over relatief weinig informatie van ver weg gelegen gebieden en verhuizen over kortere afstanden dan mensen die hoger op de sociale ladder staan. Tevens blijken lagere strata meer gehecht te zijn aan de eigen omgeving, waar vaak een groot deel van de familie woont, en hebben zij minder vaardigheden om een vreemde omgeving het hoofd te bieden. Ook in historische samenlevingen valt een effect van de sociale klasse op de geografische homogamie te verwachten. In de hoge burgerij werd aan gelijke afkomst veel waarde gehecht, maar partners met vergelijkbare economische en culturele kwaliteiten waren in de eigen regio maar dun gezaaid. De hogere sociale lagen beschikten over ruimere communicatiemogelijkheden en participeerden in een geografisch uitgestrekter politiek, economisch en vrienden-netwerk. In hogere sociale lagen was een lange opleidings- en trainingsperiode gebruikelijk en zal deze deels buiten de eigen regio zijn doorgebracht. Hogere opleiding en meer vrije tijd konden leiden tot een ruimere horizon en meer kansen om in contact te komen met partners uit andere regio's.

In welke mate het proces van territoriale integratie van Nederland tot een verruiming van de geografische blik van de huwendes heeft geleid is volgens Knippenberg en De Pater voor recente jaren niet vast te stellen.¹¹ Hun conclusie is gebaseerd op de omstandigheid dat zij uitsluitend beschikten over statistische gegevens waarin onderscheid is gemaakt tussen huwelijken waarvan beide partners in dezelfde gemeente woonachtig waren, dan wel in een andere gemeente binnen de provincie. Inderdaad is na 1966 door de enorme afname van het aantal gemeenten automatisch een toename opgetreden van het percentage huwelijken waarvoor geldt dat beide partners in dezelfde gemeente wonen. Ook vinden steeds meer huwelijken plaats buiten de gemeente waarin de partners wonen, terwijl ook het feit dat steeds meer mensen voor het huwelijk zijn gaan samenwonen tot een min of meer automatische verhoging van het percentage huwelijken tussen partners uit dezelfde gemeente heeft geleid. Met meer gedetailleerde gegevens op basis van huwelijksakten is echter wel degelijk licht op deze zaak te werpen, omdat in dergelijke akten niet alleen de woonplaats maar ook de geboorteplaats van beide partners is opgenomen. Het gebruik van gegevens uit deze bron maakt ook een nauwkeurige vergelijking met negentiende-eeuwse gegevens mogelijk. Dat zo'n vergelijking tot op heden niet heeft plaatsgevonden heeft alles te maken met het feit dat huwelijksakten van na 1922 door beperkingen aan de openbaarheid gesteld niet voor onderzoek beschikbaar zijn. In het kader van een voor de gemeente Gouda geschreven stads-geschiedenis kon echter van geanonimiseerde huwelijksakten voor deze gemeente over de periode 1812-1980 gebruik worden gemaakt. Door gebruik te maken van de informatie over het beroep van de huwendes uit de huwelijksakten kan ook worden nagegaan in hoeverre de uitgestrektheid van de mentale kaart die mensen met

een lagere sociaal-economische positie hebben verschilt van die van mensen met een hogere positie. Tot op heden kon dat bij gebrek aan bronnen voor een langere periode niet bestudeerd worden en ons materiaal biedt ook op dit punt een goede basis voor de studie van langetermijnveranderingen.¹²

Gouda: een Hollandse stad¹³

Gouda was, zoals vele andere Nederlandse steden, in de eerste helft van de negentiende eeuw ten prooi aan een sterke mate van verpaupering. Veel woonhuizen stonden leeg en bezoekers aan de stad werden getroffen door het verval en het weinig dynamische karakter van de stad.¹⁴ De positie van de belangrijkste nijverheid – de pijpenbakkerijen en pottenbakkerijen en de garen- en touwbedrijven – was verzwakt. Door de slechte bereikbaarheid van de IJssel en de lange wachttijden in de stad was ook de betekenis van Gouda als centrum van verkeer verminderd. Het inwonertal van de stad nam tussen 1812 (12.500 inwoners) en 1830 nauwelijks toe en ook na 1830 bleef de groei lang zeer beperkt (1850 13.800 inwoners). Pas vanaf het midden van de negentiende eeuw trok de stedelijke economie weer aan. Oude sectoren (pijpenfabricage, bouw, blekerijen, kaashandel) maakten opnieuw een groei door en ook de touwslagerijen, spinnerijen en plateelfabrieken leefden op. Nieuwe nijverheid kwam tot stand in onder meer de kaarsenfabricage en de scheepvaart kende een duidelijke opleving.

Ondanks de opbloei van de nijverheid nam het inwonertal van Gouda nauwelijks toe door migratie. In feite deden zich gedurende de negentiende en de eerste zestig jaren van de twintigste eeuw slechts zeer beperkte vestigingsoverschotten voor. Alleen in de jaren vijftig en zestig van de negentiende en de jaren dertig van de twintigste eeuw was dat het geval. Er was ook geen sprake van voortdurende groei van de werkgelegenheid. Tegenover de bloei na 1879 van de bouwnijverheid en de chemische nijverheid (voortzetting van de kaarsenfabricage) stond de teloorgang van de pijpenfabricage en van de ambachtelijke garennijverheid. Wel nam de dienstensector sterk in betekenis toe. Als gevolg vooral van geboorteoverschotten overschreed de stad in 1933 de grens van 30.000 inwoners, terwijl in 1954 de veertigduizendste inwoner werd verwelkomd.

In de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw namen de vertrekoverschotten uit de stad toe. Pas in de jaren zeventig en tachtig van dezelfde eeuw deden zich door grote woningbouwprojecten, bloei van de dienstensector en verbeterde bereikbaarheid grote vestigingsoverschotten voor. Het inwonertal nam daardoor toe tot bijna 59.000 in 1980.

Gouda was als typisch Hollandse stad al vanaf het begin van de negentiende eeuw naar verhouding zeer goed bereikbaar. Er leidden meerdere 'straat- en kunstwegen' naar een veelheid van plaatsen in de omgeving, zoals naar Stein, en ver-

der naar Hekendorp en Lange Ruige Weide, naar Gouderak en verder door naar Ouderkerk op den IJssel, naar Moordrecht, Broek en door naar het dorpje Middelburg en naar Reeuwijk, terwijl ook Sluipwijk direct met Gouda verbonden was. De Gouwenaren konden dus een groot deel van de directe omgeving per voet verkennen.

Rond 1820 waren de reisafstanden tussen Gouda en de andere Hollandse steden echter nog aanzienlijk. De vaarwegen bleven tot in de twintigste eeuw de belangrijkste route voor de handel. Rederijen in de stad onderhielden beurdiensten op Rotterdam, Leiden, Alphen aan den Rijn, Amsterdam en Den Haag. Daarnaast bestond al in het begin van de negentiende eeuw een postwagendienst tussen Rotterdam en Gouda die ook voor personenvervoer gebruikt werd. In 1839 werd een nieuwe straatweg tussen Gouda en Bodegraven geopend die bedoeld was om een betere verbinding met Utrecht en Leiden tot stand te brengen. Via deze straatwegen en verbindingen te water was vanaf Gouda Rotterdam vier uur gaans, Dordrecht $5 \frac{3}{4}$ uur, Delft $6 \frac{3}{4}$ uur, Den Haag 7 uur, Leiden $5 \frac{1}{2}$ uur, Amsterdam $10 \frac{1}{2}$ uur, en Haarlem $11 \frac{1}{2}$ uur.¹⁵

Het vervoer over land werd pas ingrijpend verbeterd door de aanleg van de spoorwegen. In 1855 was de spoorlijn tussen Utrecht en Rotterdam in gebruik genomen en Gouda kreeg een station aan deze lijn. Het reizen per trein werd snel populair en postkoetsen, wagenveren en trekschuiten gingen daardoor tot het verleden behoren. In 1869 werd het spoor naar Rotterdam verdubbeld en kwam een treinverbinding met Amsterdam tot stand, in 1870 een met Den Haag. De trein leidde tot een enorme reductie van de reistijden. In 1870 waren vanuit Gouda de hele provincie Utrecht, Noord-Holland beneden het IJ, heel Zuid-Holland en delen van het westen van Gelderland en het noorden van Noord-Brabant binnen $2 \frac{1}{2}$ uur te bereiken. In 1920 waren in feite alleen delen van Noord-Nederland, delen van Zeeland en het uiterste zuiden van Limburg niet binnen deze bereikbaarheidszone gelegen.¹⁶

Na 1880 werden ook de regionale spoorverbindingen verbeterd. In 1882 kwam een stoomtramverbinding met Bodegraven tot stand, waardoor Reeuwijk en Bodegraven beter bereikbaar werden. In 1883 werd een soortgelijke verbinding met Haastrecht en Oudewater tot stand gebracht, terwijl Gouda in 1933 een treinverbinding met Alphen aan den Rijn kreeg.

Ook het wegvervoer veranderde. Vanaf de jaren 1890 was door de uitvinding van de luchtband het fietsen aangenamer en populairder geworden en binnen het bereik van een groot deel van de bevolking gekomen. De toestand van de wegen bleef echter nog lang verre van optimaal en verbeterde pas in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw. In 1939 werd de rijksweg naar Den Haag geopend en tijdens de oorlog kwam ook het deel naar Utrecht gereed.

Een bruidspaar verlaat het stadhuis op de Goudse Markt via het bordes op weg naar de gereedstaande trouwkoets; ca. 1910 *Collectie Streekarchief Hollands Midden*

Classificaties: Afstand en sociale klasse

Onze analyse is gebaseerd op een databestand dat betrekking heeft op huwelijksakten van de gemeente Gouda. De gegevens zijn afkomstig uit een bestand dat door de Streekarchiefdienst Hollands Midden is opgebouwd. Het betreft

- Alle huwelijken gesloten in de jaren 1812-1875
- Voor de periode 1880-1980 alle huwelijken gesloten in jaren eindigend op 0
- Huwelijken gesloten in 1885, 1895 en 1915.

Van 10.878 huwelijken zijn gegevens opgenomen over geboorte- en woonplaats, leeftijd bij huwelijk, burgerlijke staat en beroep van bruid en bruidegom. Van de ouders van de huwendes is (indien zij in leven waren op het tijdstip van huwelijk) de woonplaats en het beroep bekend.

Ingevolge artikel 131 van het Burgerlijk Wetboek diende het huwelijk gesloten te worden ten overstaan van de ambtenaar van de burgerlijke stand in de woonplaats van een der beide partijen. Na 1970 bestond een dergelijke verplichting niet meer. Omdat de afkondiging van het huwelijk plaats moest hebben in de wettelijke woonplaats van elk der beide partijen, en deze afkondiging ook moest plaats hebben in de gemeenten waar de partijen het laatst waren gevestigd indien zij nog geen zes maanden woonplaats hadden in een gemeente, werd in de akte ook vaak van deze voorlaatste woonplaats melding gemaakt.

Het was in Nederland gebruikelijk het huwelijk te sluiten in de woonplaats van de bruid. Onder de bruiden zal dan ook een veel groter aantal huwendes worden aangetroffen dat woonachtig was in de plaats waar het huwelijk werd gesloten. De woonplaats van de man ten tijde van het huwelijk – en *mutatis mutandis* geldt dit ook voor zijn geboorteplaats – geeft daardoor een beter idee van de mate waarin man en vrouw door hun huwelijk ruimtelijke barrières overwonnen dan de woonplaats van de vrouw.

Er bestaan wel verschillen tussen de geboorte- en de woonplaats als indicator voor de herkomst van de huwendes. Zowel de woonplaats als de geboorteplaats van de bruidegom geven aan hoe ver de horizon van de Gouwenaar reikte maar door de geboorteplaats te nemen in plaats van de woonplaats wordt het huwelijksveld flink uitgerekt. Sommige personen die wellicht al lang in de stad waren gevestigd konden immers wel elders zijn geboren. Op zichzelf beschouwd geeft ieder van de beide kenmerken echter aan of de horizon van de stedeling in de loop van de tijd enger of wijder is geworden, en of deze voor uiteenlopende socio-economische groepen identiek was.¹⁷

Alle benamingen in het databestand met betrekking tot de geboorte- en woonplaatsen van bruid, bruidegom en ouders van bruid en bruidegom zijn op basis van het *Historisch overzicht gemeenten* van het CBS gecodeerd naar de gemeenten zoals die in het betreffende jaar golden. Daarbij deden zich een aantal problemen voor met onduidelijke plaatsnamen.¹⁸

De afstand van een gemeente tot Gouda is bepaald als de hemelsbrede afstand tussen de betreffende gemeente en Gouda. Als meetpunten zijn hiervoor coördinaten volgens de Rijksdriehoeksmeting (zogenoemde RD-punten) gebruikt van de hoofdkernen van de gemeenten.¹⁹ Voor plaatsen in de onmiddellijke nabijheid van

Gouda die in de lijst met benamingen afzonderlijk zijn genoemd, maar zelf geen zelfstandige gemeente waren (bijvoorbeeld Bloemendaal, Kort-Haarlem, Stolwijkersluis en Willens) is niet het RD-punt van de hoofdkern in de gemeente gebruikt, maar een RD-punt van de plaats zelf. Hiermee wordt al te grote vertekening voorkomen.²⁰ Voor plaatsen in het buitenland is geen afstand berekend. De berekeningswijze levert een afstand nul voor iedereen afkomstig uit Gouda zelf. Omdat het niet voor de hand ligt dat bruid en bruidegom al in hetzelfde huis woonde, is er toch een afstand geschat voor bruidegoms uit Gouda, waarbij rekening is gehouden met de groei van de oppervlakte van Gouda in de loop der tijd.²¹

De betreffende afstanden zijn samengevoegd in zones. De eerste zone betreft de aangrenzende dorpen (gemiddeld ruim twee uur heen en terug en gelegen in een straal van een tot vijf kilometer (Broek c.a., Stein, Gouderak, Waddinxveen, Reeuwijk, Haastrecht, Moordrecht en Sluipwijk), de tweede zone de daaraan grenzende dorpen (gemiddeld 4 uur heen en terug en gelegen binnen een straal van zes tot tien kilometer). Voor die gevallen, waarin partners niet uit Gouda of uit de twee zones daar omheen kwamen, zijn nog vier zones vastgesteld: elf tot twintig kilometer, 21-40 kilometer en meer dan veertig kilometer. Daarnaast is het buitenland als categorie aangehouden. De gebruikte afstandsklassen zijn in overeenstemming met wat in de literatuur gebruikelijk is.²² De veranderingen in de afstanden zijn met behulp van lijngrafieken en histogrammen weergegeven.

Door uitsluitend met afstanden te werken en niet expliciet met de richting van de voorhuwelijkse migratie rekening te houden veronachtzaamt men een belangrijk aspect van de partnerkeuze: er zijn natuurlijke barrières (waterwegen!), die bepaalde gebieden in de praktijk zeer moeilijk toegankelijk maken ook al liggen ze op korte afstand van elkaar. Ook niet-geografische factoren kunnen echter oorzaak zijn van een afwijking in de richting van de contacten, zoals mentale barrières, voortkomend uit traditionele antipathie tussen dorpen, of uit verschillen in kerkelijke gezindte tussen regio's.²³ Om deze reden is ook expliciet naar de specifieke herkomst van de partners gekeken. Dat is gedaan aan de hand van een aantal kaartjes.

De mate waarin bruidegoms uit een specifieke plaats worden verkozen is deels een functie van de omvang van de bevolking in de regio van herkomst. Uit plaatsen met een geringe bevolkingsomvang kon per definitie slechts een beperkt aantal partners afkomstig zijn. Verschillende auteurs hebben om deze redenen de aantallen huwelijkspartners in verband gebracht met de omvang van de bevolking van het gebied waaruit zij afkomstig zijn.²⁴ Van belang is ook, vooral met het oog op de relatief grote aantallen bruiden en bruidegoms die uit Gouda zelf afkomstig zijn, dat rekening wordt gehouden met het in de loop van de tijd aanzienlijk toegenomen oppervlak van de gemeente Gouda en het toegenomen inwonertal van de stad.²⁵ Deze praktijk is ook door ons gevolgd. In de kaarten is het aantal bruidegoms uit een bepaalde gemeente gerelateerd aan het aantal inwoners in die

gemeente. Als aantal inwoners is genomen het aantal inwoners in het midden van de periode (bijvoorbeeld voor bruidegoms in de periode 1950-1980 is het aantal inwoners in 1970 genomen).

Voor de kaarten is in beginsel uitgegaan van gemeentelijke indelingen zoals hierboven beschreven. Omdat voor de kaarten diverse jaren zijn samengevoegd kan dat problemen opleveren als er gemeenten zijn opgeheven. Dit is ondervangen door de kaart te baseren op het laatste jaar van de periode waarvoor de kaart geldt. De gegevens van de opgeheven gemeenten zijn dan samengevoegd met die van de gemeente waar ze aan het eind van de periode toe behoren.

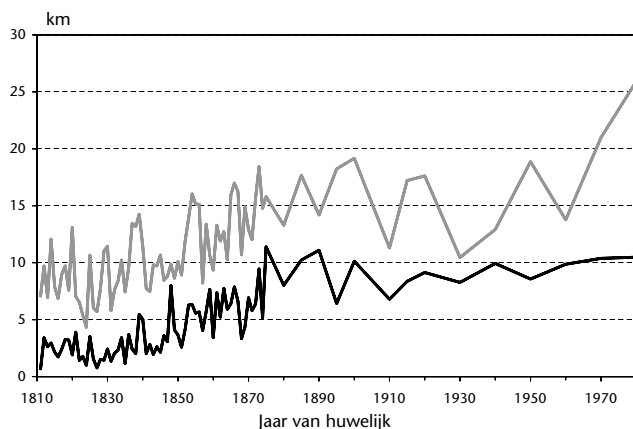
Om een inzicht te krijgen in de mate waarin de sociaal-economische situatie van de huwendes hun ruimtelijke oriëntatie beïnvloed heeft, is gebruik gemaakt van de beroepsaanduidingen uit de huwelijksakte. Het probleem is de sociale positie op zodanige wijze vast te stellen dat deze vergelijkbaar is over de gehele periode van bijna twee eeuwen. De benadering die we hier toepassen is gebaseerd op het coderings- en classificatiesysteem voor beroepstitels dat onlangs is voorgesteld door Van de Putte en Miles.²⁶ Hun methode maakt gebruik van het recent ontwikkelde coderingsschema voor beroepstitels HISCO (*Historical International Standard Classification of Occupations*).²⁷ Dit schema vertaalt beroepstitels die betrekking hebben op een lange periode en een verscheidenheid aan landen in identieke codes. Het codeerschema sluit aan bij de door de International Labour Organisation ontwikkelde *International Standard Classification of Occupations* (ISCO68). Uitgangspunt van HISCO zijn de taken die aan een bepaalde historische beroepstitel verbonden zijn. De vijfcijferige basiscode die ieder beroep in HISCO krijgt verwijst naar de beroepstaken die met het betreffende beroep zijn geassocieerd. Deze code wordt indien mogelijk aangevuld met extra codes die aanvullende informatie over de betreffende beroepsbeoefenaar bevatten (bijvoorbeeld de status in het beroep of de sector waarin een persoon werkzaam is). Van de Putte en Miles ontwierpen een classificatie waarmee deze historische beroepstitels en -codes ondergebracht kunnen worden in sociale klassen. Deze klassenindeling wordt aangeduid met het СОСРО (*Social Power*) schema. 'Sociale macht', de 'objectief' vaststelbare mogelijkheden van een persoon om de eigen levenskansen te beïnvloeden op basis van de controle over schaarse hulpmiddelen is het leidende principe bij de indeling. Sociale macht is gebaseerd op twee bronnen: materiële (economische) en niet-materiële (culturele) macht. Economische macht wordt onderscheiden in de dimensies bezit, scholing en autoriteit. Culturele macht wordt geclassificeerd op basis van het onderscheid hoofd- versus handenarbeid en op basis van zuivere statuskenmerken. De economische macht die eigen is aan een bepaalde beroepstitel wordt bepaald aan de hand van informatie over de taken die aan een beroep zijn verbonden, de economische sector waarin de taak wordt uitgeoefend en de hiërarchische positie. Het merendeel van de beroepstitels kon zonder al te veel problemen in klassenschema worden ondergebracht.

Op basis van de samenvoeging van de economische en culturele machtsdynamies zijn vijf groepen onderscheiden. Op het hoogste niveau (niveau vijf) zitten personen die algemene beleidstaken uitvoeren, bezitters en bedrijfshouders op macroniveau, hogeschoolde niet-handenarbeiders en personen die tot de adel behoren. Op niveau vier horen thuis degenen die supervisie uitoefenen over geschoolde werknemers, bezitters die op mediumschaalgrootte werkzaam zijn, supergeschoolde handarbeiders en geschoolde niet-handarbeiders. Tot niveau drie horen personen die supervisie uitoefenen over laag- of ongeschoolden en de geschoolde handarbeiders. Onder niveau twee vallen bezitters op microschaalgrootte en laaggeschoolden, en onder niveau één de ongeschoolden. Voor het gemak duiden we de opeenvolgende groepen aan als de *upper class*, de middenklasse, de geschoolde arbeiders, de laaggeschoolden en de ongeschoolden.

Langetermijn trends

Figuur 1 geeft allereerst een beeld van de ontwikkeling in de tijd van de afstand die de woonplaats van de bruidegom scheidde van Gouda als plaats van huwelijk. De gemiddelde afstand is als maatstaf gebruikt en huwelijken gesloten met in het buitenland woonachtige mannen zijn buiten beschouwing gelaten.

FIGUUR 1 Gemiddelde afstand van de woonplaats van de bruidegom en de geboorteplaats van de bruidegom tot Gouda, huwelijken gesloten te Gouda, 1811-1980

Bron Databank Goudse huwelijksakten

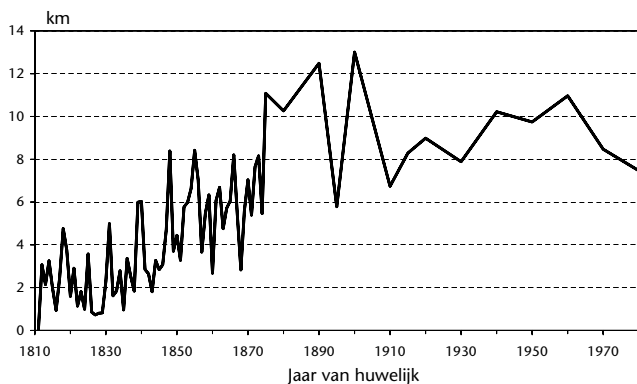
Er is een duidelijke trend te herkennen in de ontwikkeling van de afstand die de woonplaats van de bruidegom scheidde van Gouda. Als we afzien van de jaar-

lijkse fluctuaties kunnen we stellen dat tussen circa 1830 en 1890 de horizon van de Goudse bruiden zich steeds meer verruimde. Bruidegoms kwamen van steeds verder weg, gemiddeld nam de afstand toe van circa twee naar circa acht kilometer. Daarna trad nog slechts weinig verandering op al zou men tussen 1890 en 1930 van een lichte daling van de afstand kunnen spreken. In de tweede helft van de jaren vijftig is opnieuw van een geringe verruiming van de horizon sprake.

In figuur 1 zijn ook de jaarlijkse gemiddelden weergegeven van de afstand tussen de geboorteplaats van de bruidegom en Gouda. Hoewel op basis van dit gegeven een duidelijk wijdere horizon zichtbaar wordt bij de keuze van een huwelijkspartner is de tendens grotendeels identiek: in de loop van de negentiende eeuw is met name vanaf 1830 een duidelijke verruiming van de huwelijksmarkt zichtbaar die aanhoudt tot het laatste decennium van de negentiende eeuw. Vervolgens is gedurende lange tijd eerder van daling van de actie radius van de huwendes sprake. Pas in de laatste twee decennia van de twintigste eeuw neemt de afstand tussen huwendes weer toe.

Hoewel het merendeel van de in Gouda huwende vrouwen in Gouda woonachtig was, waren er ook huwelijken waarvoor dat niet gold, maar waarbij wel de man in Gouda woonde. In dat geval onderschatten de in figuur 1 weergegeven cijfers de mate waarin van een oriëntatie op de wereld buiten Gouda sprake was. Hier valt rekening mee te houden door te berekenen hoeveel de afstand bedraagt tussen de woonplaats van de bruidegom en die van de bruid. Het gemiddelde van deze afstand (dat wil zeggen het gemiddelde van het verschil in afstand tot Gouda) is per jaar weergegeven in figuur 2.

FIGUUR 2 Gemiddelde verschil tussen de afstand van de woonplaats van de bruid en van de bruidegom tot Gouda, 1811-1980

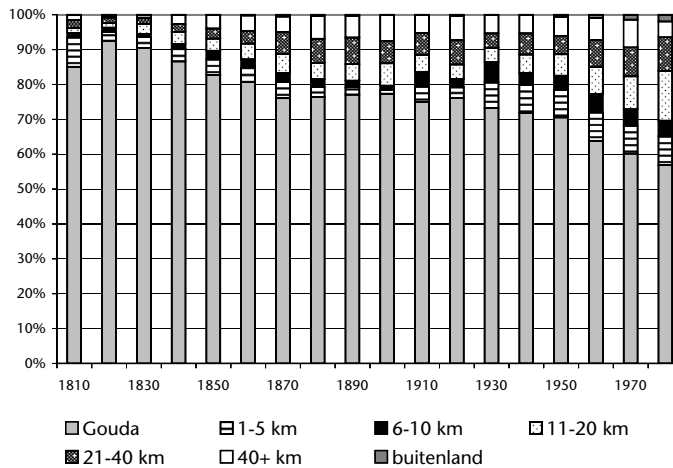

Bron Databank Goudse huwelijksakten

De verschillen tussen beide cijfers zijn niet opzienbarend (al wordt het verschil een weinig onderschat omdat nu voor mannen en vrouwen die beiden in Gouda wonen geen afstand wordt berekend, terwijl dat bij de berekening volgens figuur 1 een afstand van 0,6 kilometer opleverde). Belangrijker is dat de eerder gesignaleerde trend opnieuw bevestigd wordt: de horizon van de Gouwenaren verruimde zich tussen circa 1830 en 1890, daarna daalde de afstand tussen huwendes om pas tussen 1930 en 1960 opnieuw te stijgen. De cijfers uit figuur 1 en 2 maken wel duidelijk dat er gemiddeld slechts een geringe afstand door de bruidegoms werd afgelegd.

Zoals te verwachten wordt de afstandsindicator sterk door toevalsfluctuaties beïnvloed. Eén of twee ontmoetingen met echte vreemden die in een huwelijk resulteerden konden het gemiddelde sterk beïnvloeden. In 1848 bijvoorbeeld huwde een Goudse vrouw met een man uit Venlo (124 kilometer van Gouda), een andere met een man uit Leeuwarden (152 kilometer van Gouda). Dat stuwde het gemiddelde bijna vijf kilometer omhoog! Het probleem dat uitschieters veroorzaken valt te omzeilen door de afstanden in klassen in te delen. De resultaten daarvan zijn weergegeven in figuur 3. In de analyses zijn gelet op de geringe aantallen waarnemingen per jaar vóór 1880 en het slechts beschikbaar zijn van gegevens om de vijf of tien jaar nadien, de gegevens voor series van jaren samengevoegd.

FIGUUR 3 Verdeling van de afstanden van de woonplaatsen van de bruidegoms tot Gouda, 1811-1980

Bron Databank Goudse huwelijksakten

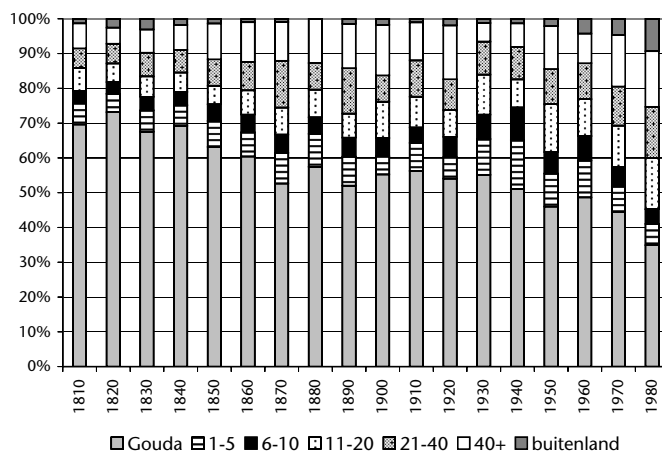
Afzonderlijk zijn in figuur 3 vermeld de bruidegoms die uit Gouda komen. Meer dan negentig procent van de bruiden vond in het begin van de negentiende eeuw nog een bruidegom die ook te Gouda woonde. Dat percentage daalde naar 76 in de jaren tachtig van de negentiende eeuw. Na 1920 vond een verdere ononderbro-

ken daling plaats en in 1980 was nog circa 57 procent van de bruidegoms in Gouda woonachtig. Meer en meer vrouwen vonden hun partner in plaatsen die meer dan twintig kilometer van Gouda verwijderd waren; in de jaren twintig van de twintigste eeuw gold dat voor circa veertien procent van de bruiden terwijl het in het begin van de negentiende eeuw maar op circa drie procent van de bruiden van toepassing was. Na 1920 veranderde dit percentage nauwelijks. Vanaf die periode ongeveer werden huwelijken vaker gesloten met mannen die in de directe omgeving van Gouda woonachtig waren.

Figuur 4 geeft voor verschillende afstandsklassen aan hoever de geboortegemeente van de bruidegom van Gouda verwijderd was. Opnieuw wordt het beeld bevestigd dat de figuren 1 en 2 reeds lieten zien: er is een terugloop van huwelijken met autochtone Gouvenaars zichtbaar tussen circa 1830 en 1890, vervolgens een periode waarin er slechts geringe veranderingen optreden, terwijl vanaf circa 1950 een steeds groter percentage van de bruiden een echtgenoot vindt die niet in Gouda geboren is. In 1980 huwde nog slechts 35 procent van de vrouwen een man die in Gouda was geboren.

Het spreekt vanzelf dat wanneer geboortegemeenten de ingang vormen de resultaten op een sterkere toename van de actieradius wijzen. Dat blijkt met name uit de stijging van de percentages huwende mannen die geboortig zijn uit gemeenten die meer dan twintig kilometer van Gouda verwijderd zijn en uit de forse toename van het aandeel van huwelijken waarbij de bruidegom in het buitenland is geboren. In 1980 was in Gouda in circa veertig procent van de gevallen sprake van een huwelijk waarbij de man minimaal 20 km van Gouda was geboren (inclusief buitenland); in het begin van de negentiende eeuw was dat circa veertien procent.

FIGUUR 4 Verdeling van de afstanden van de geboorteplaatsen van de bruidegoms tot Gouda, 1811-1980

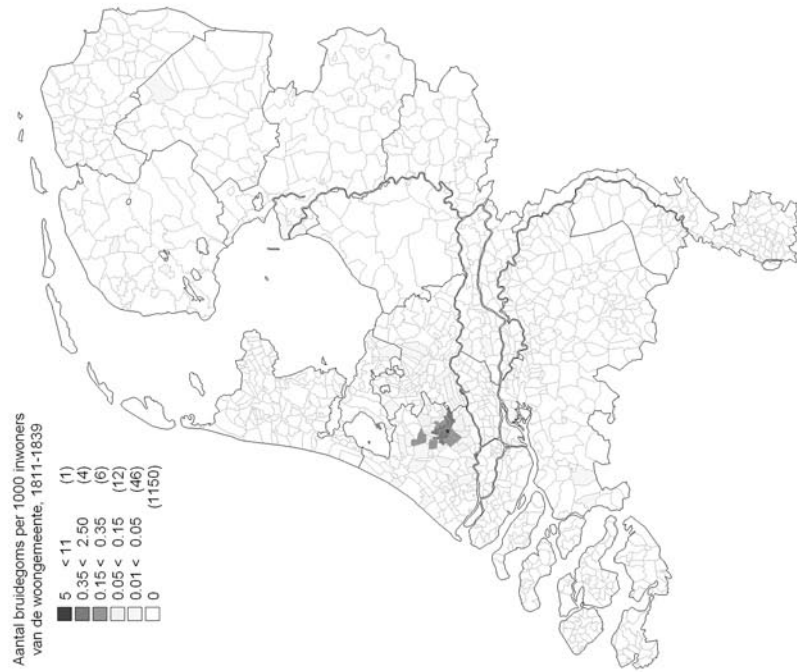
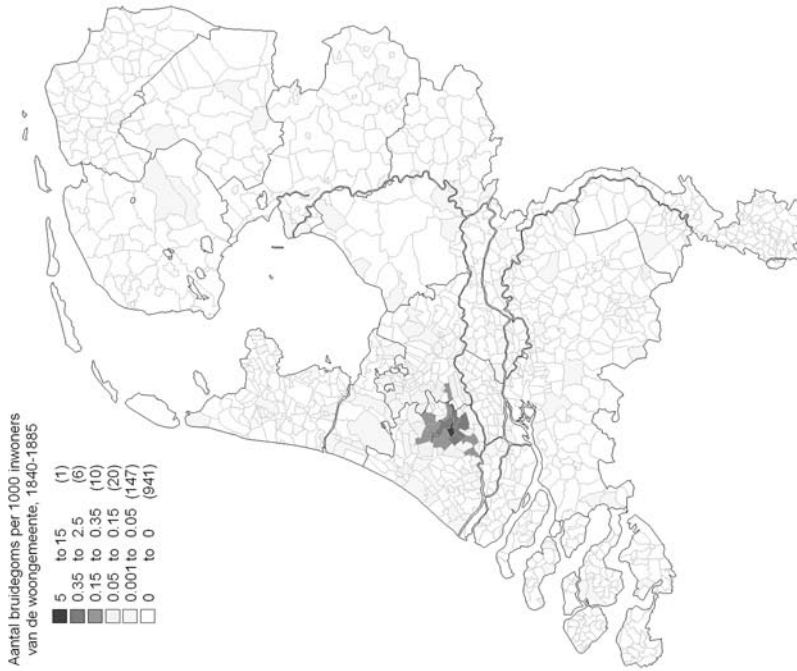

Bron Databank Goudse huwelijksakten

Kaart 1 Aantal bruidegoms per 1000 inwoners van de woonplaats van de bruidegom, huwelijken gesloten te Gouda, 1812-1980

Bron: Databank Goudse huwelijksakten

Voorkeursgebieden

Afstanden alleen vertellen slechts een deel van het verhaal van de veranderingen in de ruimtelijke horizon. De specifieke herkomst van de partners is evenzeer van belang. In kaart 1 is voor een viertal periodes de herkomst van de bruidegoms aangegeven.

In de periode 1812-1839 is, berekend per duizend inwoners van de woongemeente van de bruidegom, de actieradius van de Goudse bruiden nog zeer beperkt. In feite komen huwelijken vooral tot stand met mannen uit de stad zelf en uit de zeer directe omgeving. De Lek vormt in deze periode een natuurlijk barrière. Er vinden nauwelijks huwelijken plaats met mannen uit de ten zuiden van de Lek gelegen Alblasserwaard en IJsselmonde. Ook de grens met de aangrenzende provincies Noord-Holland en Utrecht wordt maar zelden overschreden. Dertig jaar later, in de periode 1840-1885, is de huwelijksmarkt van de Gouwenaars aanzienlijk uitgebreid. In eerste instantie gaat het daarbij om een verruiming van het direct aan de stad grenzende gebied waaruit de partners gekozen worden. Daarnaast valt op dat ook uit Rotterdam en directe omgeving en uit Den Haag en omgeving een aanzienlijk aantal partners gekozen werd. Ook de grens met de provincie Utrecht wordt steeds vaker overschreden. In de periode 1890-1940 verandert het beeld weinig. Er is in de onmiddellijke nabijheid van Gouda wel sprake van een lichte verschuiving van de gemeenten ten zuiden naar de gemeenten ten noorden van Gouda. In de meest recente periode, van 1950 tot 1980, heeft de Goudse huwelijksmarkt zich over een nog groter deel van Zuid-Holland uitgebreid. Goudse bruiden oriënteren zich sterker op Rotterdam en omgeving dan op het gebied dat tussen Gouda en Den Haag is gelegen. In iets sterkere mate dan in de negentiende eeuw worden nu ook partners uit de Alblasserwaard, IJsselmonde en de provincie Utrecht verkozen.

Verskilde de ruimtelijke horizon naar sociale klasse?

De afstand die de woonplaats van de bruidegom scheidde van die van zijn vrouw is voor iedere sociale klasse weergegeven in tabel 1. Vergelijkbare gegevens voor de afstand tussen de geboortegemeente en Gouda zijn eveneens in de tabel opgenomen.

Wanneer de mate van endogamie wordt afgemeten aan de afstand tussen de woongemeente van de bruidegom en die van de bruid, was in Gouda van een zeer sterke sociale differentiatie in de geografische endogamie sprake. Aan de ene zijde der rangorde bevonden zich de lagere sociale klassen; de ongeschoolden, de laaggeschoolden en de geschoolde arbeiders die met Goudse bruiden huwden woonden gemiddeld maar drie tot vijf kilometer van de stad vandaan. Hun geboortegemeente was tussen acht en twaalf kilometer van de woonplaats van de bruid verwijderd.

TABEL 1 Gemiddelde afstand in kilometers tussen de woongemeente, respectievelijk de geboortegemeente van de bruidegom en Gouda, 1812-1980

Sociale klasse bruidegom	Afstand Gouda – woongemeente	Afstand Gouda – geboortegemeente
Ongeschoolden	3,5	9,9
Laaggeschoolden	3,5	8,4
Geschoolde arbeiders	4,8	11,8
Middenklasse	10,6	20,9
Upper class	14,8	27,5
Totaal	5,8	13,1

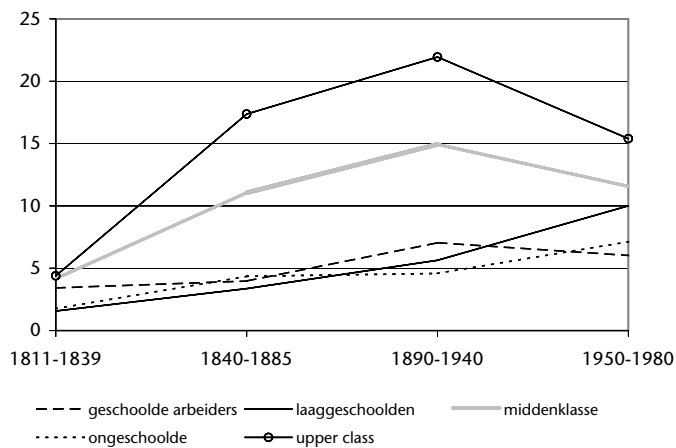
Bron Databank Goudse huwelijksakten

De middenklasse kende duidelijk een veel ruimere horizon, en dat gold zowel wanneer de geboortegemeente als wanneer de woongemeente van de bruidegom als criterium wordt gehanteerd. De hoogste sociale klasse stak nog weer ver boven de middenklasse uit.

Heeft de in de voorafgaande paragraaf geconstateerde verruiming van de horizon van de huwendes zich in iedere sociale klasse in dezelfde mate voorgedaan? Gelet op de geringe aantallen waarnemingen in met name de hoogste sociale klasse is het niet zinvol daarvoor het jaarlijkse verloop van de gemiddelde afstand of de verdeling over afstandsklassen te vergelijken. De periode 1811-1980 is daarom in een viertal tijdvakken ingedeeld, die min of meer samenvallen met de veranderingen in de mate van geografische endogamie: 1811-1839, 1840-1885, 1890-1940 en 1950 en later. Figuur 5 geeft het verloop van de gemiddelde afstand tot de woongemeente van de bruidegom weer, figuur 6 de afstand tot de geboortegemeente van de bruidegom.

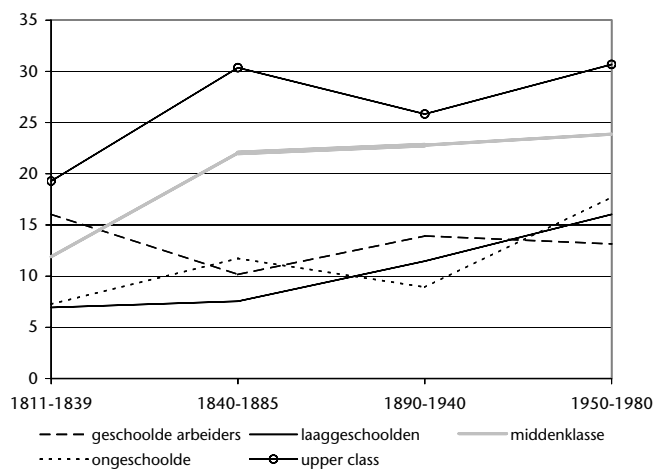
In het begin van de negentiende eeuw waren de verschillen tussen de sociale klassen – met name gaat het daarbij om de tegenstelling tussen de lagere sociale klasse en de midden en hogere klasse – nog beperkt. Hoewel na 1830 in alle lagen van de samenleving de huwelijksmarkt zich in geografisch opzicht sterk uitbreidde, is deze tendens in de middenklasse en de upper class veel meer uitgesproken. Dat hangt vooral samen met veranderingen die zich in de tweede helft van de negentiende eeuw voordeden. In de tweede helft van de twintigste eeuw was daarentegen in de hogere sociale klassen geen sprake van een verdere uitbreiding van de geografische afstand tussen partners terwijl in de lagere sociale klasse deze tendens zich doorzette. Daardoor gingen de verschillende groepen qua endogamie steeds meer op elkaar gelijken. De ontwikkelingen liepen bij beide indicatoren echter niet geheel parallel.

FIGUUR 5 Gemiddelde afstand tussen woongemeente bruidegom en Gouda, naar sociale klasse en periode van huwelijk, 1811-1980

Bron Databank Goudse huwelijksakten

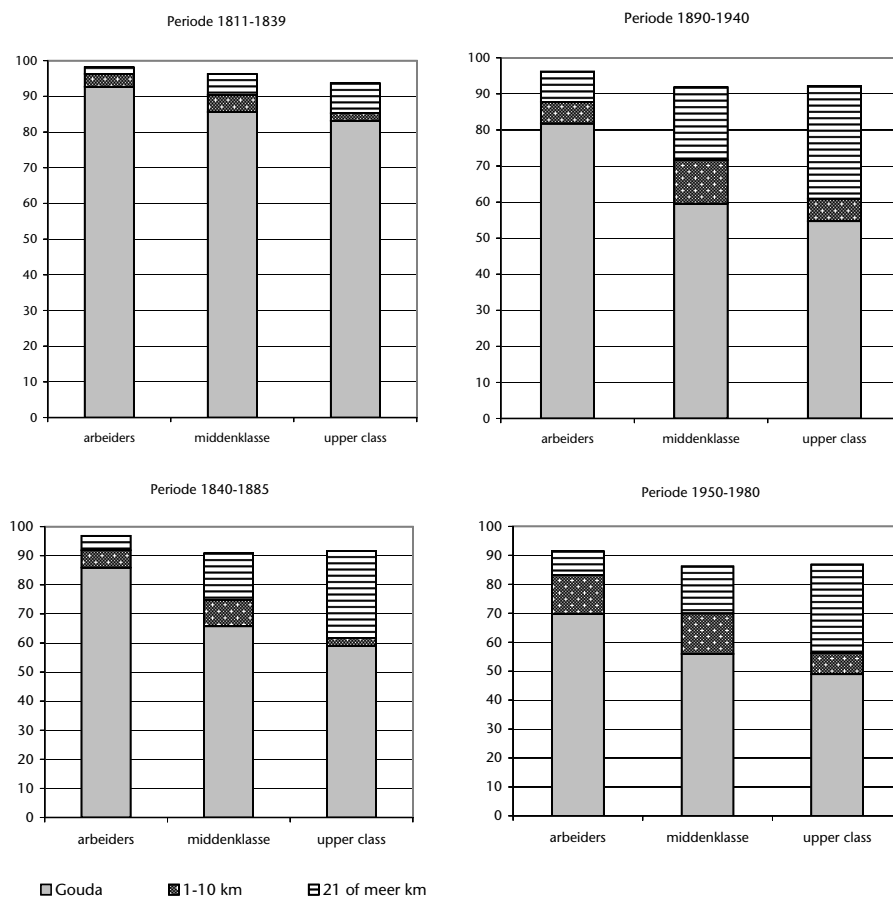
FIGUUR 6 Gemiddelde afstand tussen geboortegemeente bruidegom en Gouda, naar sociale klasse en periode van huwelijk, 1811-1980

Bron Databank Goudse huwelijksakten

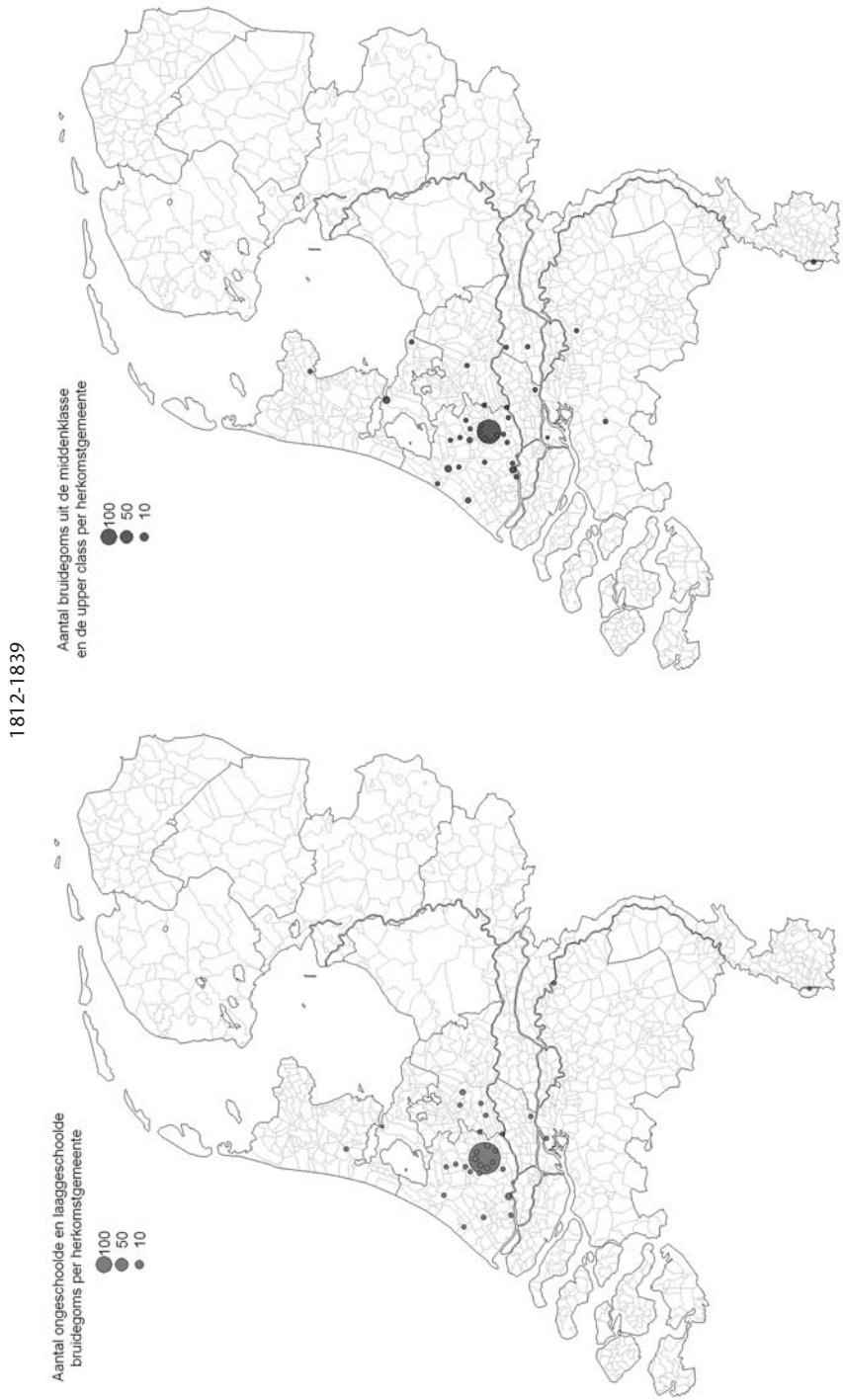
In figuur 7 zijn voor de verschillende afstandsklassen de veranderingen in de loop van de tijd weergegeven. Ter bevordering van de overzichtelijkheid zijn in de figuur de gegevens voor de ongeschoolden, de laaggeschoolden en de geschoolde arbeiders samengevoegd tot één categorie. Gelet op de sterke overeenkomst in de cijfers voor de drie groepen is dat een te verdedigen beslissing. Tevens zijn nog slechts drie categorieën onderscheiden: bruidegoms afkomstig uit Gouda, uit de directe omgeving van de stad en bruidegoms die van ver weg komen.

FIGUUR 7 Afstandsklasse woongemeente bruidegom Gouda, 1811-1980

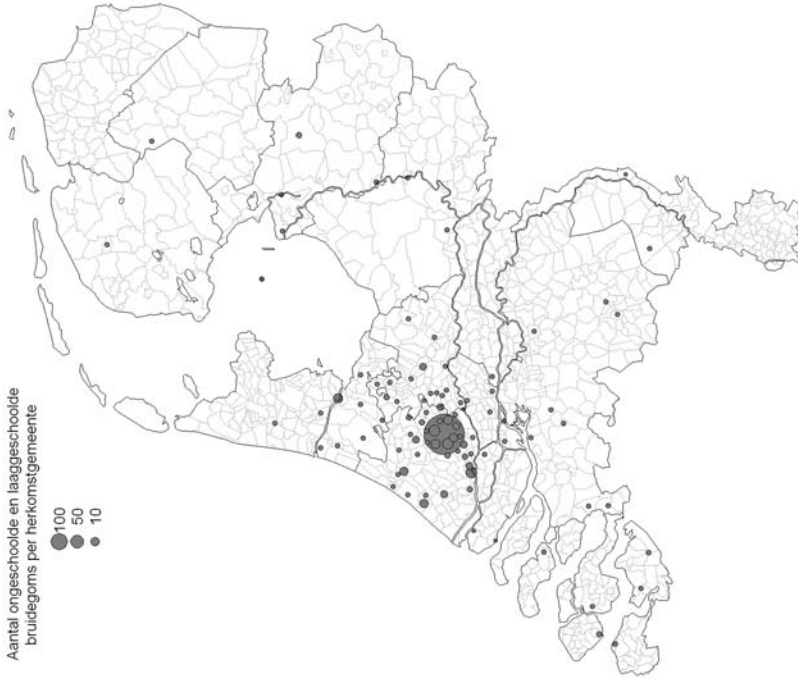
Bron Databank Goudse huwelijksakten

KAART 2 Aantal bruidegoms per sociale klasse naar woonplaats van de bruidegom, huwelijken gesloten te Gouda, 1812-1980

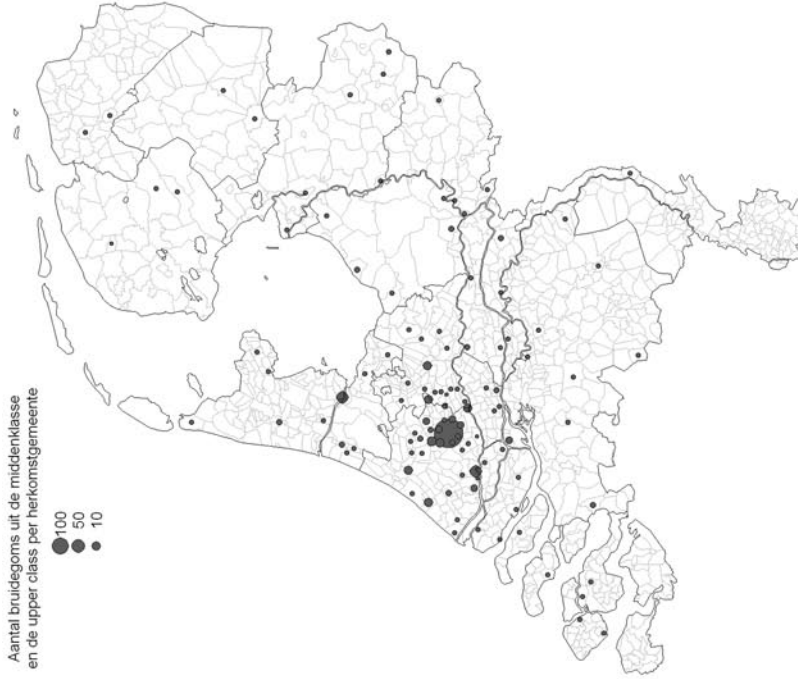

1840-1885

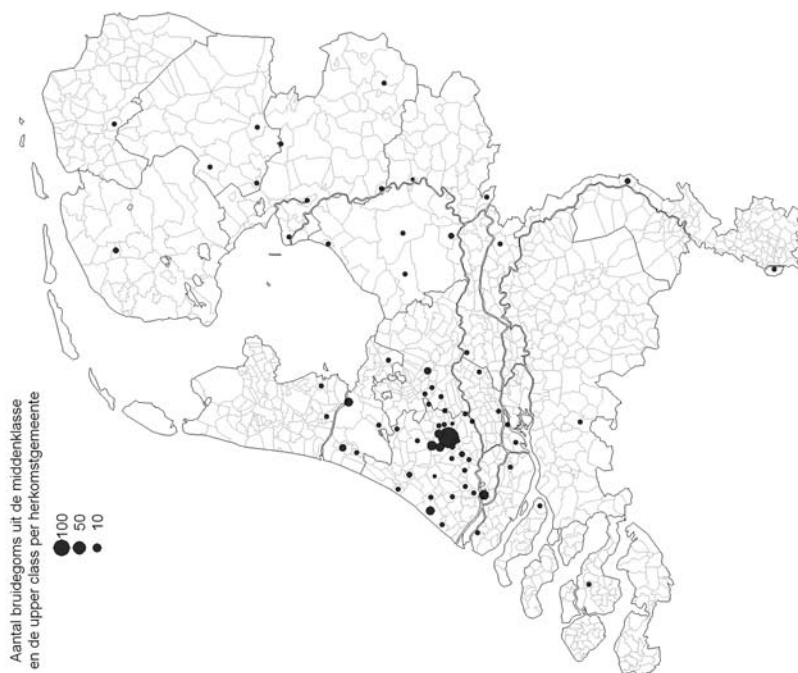
Aantal ongeschoolde en laaggeschoolde
bruidegoms per herkomstsgemeente

Aantal bruidegoms uit de middenklasse
en de upper class per herkomstsgemeente

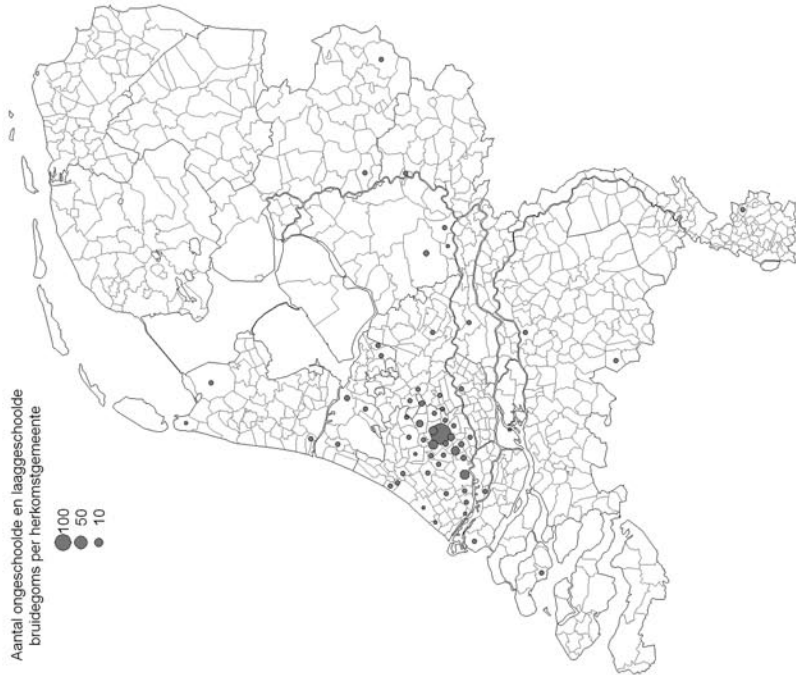
1890-1940

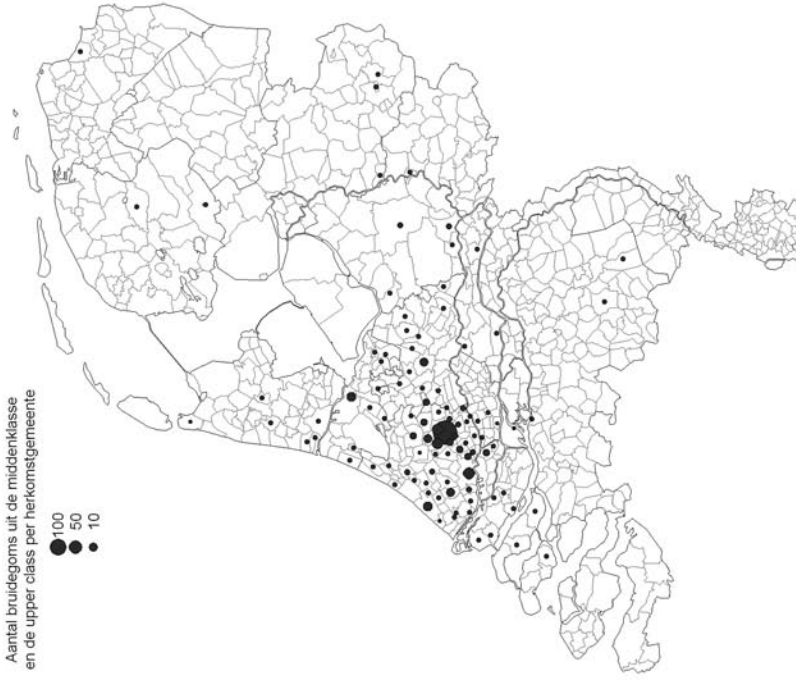

1950-1980

Aantal ongeschoolde en laaggeschoolde
brudegoms per herkomstgemeente

Aantal brudegoms uit de middenklasse
en de upper class per herkomstgemeente

Gemeenschappelijk aan alle vier de periodes is dat in de arbeidersklasse de voorkeur voor een partner uit eigen stad verreweg het sterkst was, terwijl deze in de middenklasse duidelijk lager lag en in de upper class het geringst was. Ook werd in alle periodes in de upper class het vaakst een ver weg wonende partner gekozen; dat was duidelijk minder het geval in de middenklasse en kwam het minst voor in de arbeidersklasse. Er was echter ook sprake van sterke veranderingen in de tijd. De sterke gerichtheid op bruidegoms uit Gouda nam in de lagere sociale klasse in de loop van de tijd af: in het begin van de negentiende eeuw koos nog meer dan negentig procent van de bruiden een man uit Gouda, in de tweede helft van de twintigste eeuw gold dat nog maar zeventig procent. In de hogere en middenklasse was deze teruggang ook sterk zichtbaar: in de hogere klasse huwde in de meeste recente periode minder dan vijftig procent met een in Gouda wonende bruidegom.

Veel minder dan in het verleden is bij vrouwen uit alle sociale lagen in de jaren tachtig sprake van geografische endogamie. Deze tendens tot vermindering van de endogamie deed zich vooral voor in de tweede helft van de negentiende en de eerste decennia van de twintigste eeuw. Daarna was niet meer van een wezenlijke verbreding van de horizon van de huwelijkspartners sprake.

Ook voor de verschillende sociale klassen is door middel van een kaart de specifieke voorkeur voor bruidegoms afkomstig uit bepaalde gemeenten in beeld gebracht.²⁸ Ter bevordering van de overzichtelijkheid zijn de ongeschoolden en laaggeschoolden samengevoegd, evenals de middenklasse en de upper class. Uit de kaart blijkt dat de spreiding van de niet in Gouda woonachtige bruidegoms in de periode 1812-1839 geen grote verschillen laat zien tussen de sociale klassen. Wel is de voor de ongeschoolden en laaggeschoolden dominante positie van Gouda duidelijk zichtbaar. Vooral in de periode 1840-1885 breidt de horizon van de Goudse bruiden zich uit. Voor de lagere sociale klassen is die uitbreiding beperkter dan voor de hogere sociale klassen. De dominante positie van Gouda zelf blijft echter duidelijk zichtbaar. Pas in de laatste periode, 1950-1980, neemt vooral voor de lager sociale klassen het relatieve belang van Gouda zelf als huwelijksmarkt af.

Conclusie

Volgens Knippenberg en De Pater waren 'in transportgeografisch perspectief (...) de verschillen tussen Nederland aan het begin van de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw revolutionair'. De hier door ons gepresenteerde gegevens bevestigen dat beeld. Met name in de tweede helft van de negentiende eeuw traden in Gouda grote veranderingen op in de mate van ruimtelijke endogamie. Opmerkelijk is dat in de twintigste eeuw in eerste instantie geen verdere verruiming van de

huwelijksmarkt plaatsvond, maar dat pas in meer recente decennia de endogamie verder afbrokkelde.

Er bleek verder een pregnant verband te bestaan tussen de positie in de sociale structuur en de mate van bovenregionale oriëntatie. De lagere standen waren sterk lokaal of regionaal georiënteerd, terwijl de hogere standen een bovenregionale en nationale oriëntatie bezaten. Mensen van een lager sociaal-economisch niveau spraken vaak uitsluitend dialect, hadden een geringe opleiding, lasen weinig of geen kranten, hadden weinig vrije tijd en nog minder geld om reizen buiten hun eigen streek te maken. Voor de middenklasse en vooral voor de handeldrijvende middenstand en de ondernemers gold daarnaast dat zij vaak voor hun werk in contact stonden met gebieden buiten de eigen regio.

De resultaten op dit punt komen in grote lijnen overeen met die van andere onderzoekers. Prost vond grote verschillen in de mate van endogamie tussen de sociale klassen in Orléans in het begin van de negentiende eeuw. Drie groepen werden door hem onderscheiden.²⁹ Onderaan de sociale ladder nam men een echtgenoot uit de directe omgeving: dat gold bijna zonder uitzondering voor dagloners en bouwvakarbeiders, maar grotendeels ook voor arbeiders, huishoudelijk personeel en landbouwers. Ook de handelaren en ambachtslieden volgden dit patroon. Aan de andere kant van de sociale ladder, onder de burgerij, was een groot deel van de bruidegoms van buiten de gemeente afkomstig. De employés kozen noch strikt lokaal, noch duidelijk nationaal. Ook Vandenbroeke bevestigde dat men onder de lagere klassen en de minst geschoolden zijn levensgezel zelden verder zocht dan onder de eigen dorpskerk.³⁰ Rijkere mensen hadden daarentegen een grotere mobiliteit mede door het feit dat ze zich veel kieskeuriger opstelden en minder kans maakten om hun gading onder de plaatselijke kerktoren te vinden. 'Eigen mensen', mannen en vrouwen die in de woonplaats waren geboren, en 'groepsgenoten' (geboren in een buurdorp) waren in de Brabantse Kempen in de negentiende eeuw relatief het talrijkst onder de keuterboeren en ambachtslieden, terwijl de goeoden door de tijd heen de meeste variatie vertoonden.³¹

Het spreekt voor zich dat de partners uit de laagste sociaal-economische groep, die veelal in elkaars nabijheid leefden, elkaar op een volstrekt andere wijze hadden leren kennen dan de personen uit de burgerij. Het is gezien de afstanden tussen de partners waarschijnlijk dat in het geval van de upper class eerder van door de familie gearrangeerde huwelijken sprake was en dat de ontmoetingen tussen de partijen duidelijk waren geregisseerd. Prost wijst erop dat dit niet impliceert dat de andere sociale klassen met een willekeurig persoon huwden. Ook voor hen gold dat grondige kennis van de partner van belang was en deze kennis kon men verkrijgen door de persoon te ontmoeten in de eigen buurt of doordat men uit dezelfde streek afkomstig was.

Onze gegevens tonen aan dat in de loop van de afgelopen eeuw de sociale differentiatie in de mate van ruimtelijke endogamie zeer sterk is verminderd. Hoewel

homogamie nog steeds het belangrijkste uitgangspunt bij de partnerkeuze is heeft de regionale herkomst als element daarin veel van zijn kracht verloren: om allerlei redenen hebben zowel de uitgestrektheid van de ruimtelijke horizon als het bezit en gebruik van transportmogelijkheden, althans op de huwbare leeftijd, hun sociaal-onderscheidende betekenis verloren.

Noten

- 1 *NRC Handelsblad* van 21 mei 1994 en 7 februari 2004; Zeegers, *Op zoek*.
- 2 Vandenbroeke, *Vrijen en trouwen*, 24; Van der Molen, *Levend volksleven*.
- 3 Voor de zeventiende en achttiende eeuw zie Hart, *Geschrift*, 136-143; Noordam, *Leven*, 132 e.v.; Diederiks, *Een stad*, 76-136; Boekholt, 'De actieradius'. Voor de negentiende eeuw zie Rutten, 'Huwelijk'; Peeters, 'Trouwens'; Boekholt, 'Duitsers'; Boekholt, 'Grenscontacten'.
- 4 Meurkens, *Sociale verandering*; Van Poppel, 'Verbreding'; Kok, 'Vrijt'.
- 5 Kalmijn, *Family Origins*.
- 6 Van den Berg, *Het karakter*, 72-73.
- 7 De Jager, *Volksgebruiken*; Kuipers, *Volksleven*, 75.
- 8 Knippenberg en de Pater, *De eenwording*, 51-55.
- 9 Rosental, 'La migration'; Renard, 'De l'intérêt'.
- 10 Knippenberg en De Pater, *De eenwording*, 90-91, 178-179, 202, 206.
- 11 Knippenberg en De Pater, *De eenwording*, 87.
- 12 Knippenberg en De Pater, *De eenwording*, 33.
- 13 De beschrijving van de Goudse ontwikkeling is ontleend aan Toussaint en Van Heezik, 'Verval' en Van den Berg en Sprokholt, 'De grenzen'.
- 14 Van den Berg en Sprokholt, 'De grenzen', 497; Toussaint en van Heezik, 'Verval', 586-587.
- 15 Thurkow e.a., *Bewoningsgeschiedenis*.
- 16 Thurkow e.a., *Bewoningsgeschiedenis*, 17.
- 17 Leboutte en Hélin, 'Le choix', 438 e.v.; Blanchet en Kessler, 'La mobilité', 346-353.
- 18 Een bijzonder geval is de plaats Bloemendaal bij Gouda. Tot 1812 was Bloemendaal een zelfstandig ambacht, daarna werd het samen met het ambacht Broek, Thuil en 't Weegje bij Gouda gevoegd. In 1817 werd Gouda weer teruggebracht tot de oorspronkelijke grenzen. Het afgescheiden gebied werd één gemeente: Broek (ook genoemd Broek, Thuil en 't Weegje of soms Broek, Bloemendaal, Thuil en 't Weegje). In 1870 werd de gemeente Broek opgeheven ten voordele van de gemeenten Gouda en Waddinxveen. Inmiddels is Bloemendaal een wijk van Gouda. De benaming Bloemendaal komt relatief vaak voor in het bestand, ook in jaren waarin Bloemendaal niet zelfstandig was. In die jaren is Bloemendaal ingedeeld volgens de dan geldende gemeentelijk indeling.
- 19 Voor Gouda is dat bijvoorbeeld de Sint Janskerk (RD-coördinaten 108550 en 447140).
- 20 De plaats Bloemendaal lag bijvoorbeeld op circa 2 km van het centrum van Gouda, terwijl het centrum van de gemeente Broek waartoe het een periode behoorde op circa 3 km van Gouda lag.
- 21 De binnengemeentelijke afstand $d = \frac{(2-\alpha)}{(3-\alpha)} \sqrt{\frac{A}{\pi}}$, waarin A de oppervlakte van Gouda is en α een parameter voor het afstandsverval met hier, enigszins arbitrair, $\alpha = 0,5$.
- 22 Morel, 'L'espace', 63; Millard, 'A new approach'.

- 23 Voorbeelden voor Frankrijk in Johnston en Perry, 'Déviation', 23 en Segalen, 'Mating', 155-156.
- 24 Leboutte en Hélin, 'Le choix', 432 e.v.; Bonneuil, 'Démographie', 112.
- 25 Het oppervlak van de gemeente Gouda is op twee momenten fors toegenomen. In 1870 vond er een uitbreiding plaats met circa 600 ha ten koste van Broek en Stein; in 1964 een uitbreiding met circa 700 ha ten koste van Gouderak, Haastrecht, Moordrecht, Reeuwijk, Stolwijk en Waddinxveen. In beide jaren waren daar echter relatief weinig inwoners bij betrokken: in 1870 circa 160 en in 1964 circa 1850 (respectievelijk 1% en 4% van het aantal inwoners in dat jaar).
- 26 Onze dank gaat uit naar dr. Andrew Miles (University of Birmingham) en dr. Bart van de Putte (Universiteit Leuven) voor hun hulp bij de codering van de beroepstitels in het SOCPO-schema. dr. Marco van Leeuwen (Internationaal instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam) stelde een elektronisch bestand met een groot aantal HISCO-codes van beroepen ter beschikking.
- 27 Van Leeuwen, Maas en Miles, HISCO.
- 28 Bij de vergelijking van de kaarten tussen de periode moet wel worden bedacht dat het aantal waarnemingsjaren en daarmee het aantal huwelijken in de laatste perioden aanzienlijk lager is dan in de eerste perioden.
- 29 Prost, 'Mariage'.
- 30 Vandenbroeke, *Vrijen*.
- 31 Meurkens, *Sociale verandering*, 34-39, 171.

Literatuur

- B. van den Berg en H.J. Sprokholt, 'De grenzen overschreden', in: P.H.A.M. Abels, K. Goudriaan, N.D.B. Habermehl en J.H. Kompagnie red., *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis* (Hilversum 2002), 495-524.
- P.W.J. van den Berg, *Het karakter der plattelandssamenleving* (Assen 1941).
- D. Blanchet en D. Kessler, 'La mobilité géographique, de la naissance au mariage', in: J. Dupâquier en D. Kessler red., *La société française au XIXe siècle, Tradition, transition, transformations* (Paris 1992), 343-378.
- P.Th.F.M. Boekholt, 'De actieradius van de huwelijkskandidaten in Drenthe', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 107 (1990), 1-45.
- P.Th.F.M. Boekholt, 'Duitsers in Drenthe', *Driemaandelijke Bladen* 31 (1979), 43-68.
- P.Th.F.M. Boekholt, 'Grenscontacten. Huwelijksbetrekkingen over en weer van de Nederlands-Duitse grens', *Driemaandelijke Bladen* 33 (1981), 54-66.
- N. Bonneuil, 'Démographie de la nuptialité au XIXe siècle', in: J. Dupâquier en D. Kessler red., *La société française au XIXe siècle, Tradition, transition, transformations* (Paris 1992), 83-120.
- H. Diederiks, *Een stad in verval. Amsterdam omstreeks 1800* (Meppel 1982).
- S. Hart, *Geschrift en Getal* (Dordrecht 1976).
- J.L. de Jager, *Volksgebruiken in Nederland. Een nieuwe kijk op tradities* (Utrecht 1981).
- R.J. Johnston en P.J. Perry, 'Déviation directionnelle dans les aires de contact. Deux exemples de relations matrimoniales dans la France rurale du XIXe siècle', *Etudes rurales* 46 (1972) 23-33.

- M. Kalmijn, *From Family Origins to Individual Destinations: The Changing Nature of Homogamy in the United States* (Niet gepubliceerd proefschrift University of California Los Angeles 1991).
- H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988).
- J. Kok, "'Vrijt daar je zijt"; Huwelijk en partnerkeuze in Zeeland tussen 1830 en 1950', *Zeeland* 7 (1998) 131-143.
- G. Kuipers, *Volksleven in het oude Drenthe* (Den Haag 1976).
- R. Leboutte en E. Hélin, 'Le choix du conjoint: à propos de l'usage d'indicateurs quantifiables pour apprécier l'endogamie' in *Au-delà du quantitatif. Espoirs et limites de l'analyse qualitative en démographie* (Louvain-La-Neuve 1986), 415-465.
- M.H.D. van Leeuwen, Ineke Maas en Andrew Miles, *HISCO: Historical International Standard Classification of Occupations* (Leuven 2002).
- P.C.G.M. Meurkens, *Sociale verandering in het oude Kempenland (1840-1910), Demografie, economie en cultuur van een preindustriële samenleving* (Nijmegen 1984).
- J. Millard, 'A new approach to the study of marriage horizons', *Local Population Studies* 28 (1982), 10-31.
- S.J. van der Molen, *Levend volksleven, Een eigentijdse volkskunde van Nederland* (Assen 1961).
- A. Morel, 'L'espace social d'un village picard', *Etudes Rurales* 45 (1972), 62-80.
- D.J. Noordam, *Leven in Maasland* (Hilversum 1986).
- K.C. Peeters, 'Trouwen in de Brabantse grensstreek. De resultaten van een dubbele enquête', *Brabants Heem* 19 (1967), 225-234.
- A. Polman, 'Geografische en confessionele invloeden bij de huwelijkskeuze in Nederland', *Onderzoekingen en Mededelingen uit het Instituut voor Praeventieve Geneeskunde* 8 (Leiden 1951).
- F. van Poppel, 'Verbreding van de horizon? Veranderingen in de geografische herkomst van huwelijkspartners', *Acta Geographica Lovaniensia* 34 (1994), 79-88.
- F. van Poppel, *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw* (Wageningen 1992).
- A. Prost, 'Mariage, jeunesse et société à Orléans en 1911', *Annales ESC* 36 (1981), 673-701.
- B. van de Putte en A. Miles, A social classification scheme for historical occupational data: partner selection and industrialism in Belgium and Britain, 1800-1918. Paper gepresenteerd op de Annual meeting van de Social Science History Association, St.-Louis, USA.
- J.-P. Renard, 'De l'intérêt du dépouillement d'actes de mariage dans le cadre général de l'étude des limites et frontières', *Espace Populations Sociétés* 1 (1984) 125-130.
- P.-A. Rosental, 'La migration des femmes (et des hommes) en France au XIXe siècle', *Annales de Démographie Historique*, 2004, 1.
- W.J.M.J. Rutten, 'Huwelijk en partnerkeuze in een grensstad (circa 1830-1910). Verschuivingen in de geografische herkomst van huwelijkspartners te Maastricht vóór en ná de scheiding van de beide Limburgen', *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen* (Leeuwarden-Maastricht 1989), 95-124.
- M. Segalen, 'Mating in French industrial rural areas', in: J. Cuisenier red., *Europe as a cultural area* (The Hague-Paris 1979), 147-158.
- A.J. Thurkow et al, *Bewoningsgeschiedenis. Atlas van Nederland Deel 2* ('s-Gravenhage 1984).

- H.C. Toussaint en A.A.S. van Heezik (m.m.v. B. de Wit), 'Verval en herstel', in: P.H.A.M. Abels, K. Goudriaan, N.D.B. Habermehl en J.H. Kompagnie red., *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis* (Hilversum 2002) 586-618.
- C. Vandenbroeke, *Vrijen en trouwen. Van de Middeleeuwen tot heden. Seks, liefde en huwelijk in historisch perspectief* (Brussel-Amsterdam 1986).
- W. Zeegers, *Op zoek naar een kanjer: contactadvertenties in Nederland* (Amsterdam 1998).